

Description of terminology for the army and its units in historical texts

Alisher ISMOILOV¹

Andijan State Pedagogical Institute

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2024

Received in revised form

10 January 2024

Accepted 25 February 2024

Available online

25 May 2024

Keywords:

military term,
word,
written monuments,
weapon,
military title,
army,
war and its types,
word meaning,
historical period,
historical event,
date.

ABSTRACT

The history of all class societies is filled with stories of wars, invasions, and robberies between states, which is especially clearly demonstrated by the example of the centuries-old history of the peoples of Central Asia. Several written sources reflect the bloody conflicts of the peoples of Central Asia, including Uzbek, Tajik, Turkmen, Kyrgyz, Karakalpak, and others. Most of these sources, created in the 19th century, contain many words and terms related to military affairs and its various aspects. In this article, we will briefly look at their history and significance.

2181-3663/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss2-pp45-49>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Tarixiy asarlarda harbiy qo‘shin va uning bo‘linmalarini ifodalovchi terminlar bayoni

ANNOTATSIYA

Kalit so‘zlar:

harbiy termin,
so‘z,
yozma yodgorliklar,
qurol,
harbiy unvon,
qo‘shin,
armiya,
urush va uning turlari,
so‘z ma‘nosi,
tarixiy davr,
tarixiy hodisa,
sana.

Barcha sinfiy jamiyatlar tarixi davlatlar o‘rtasidagi urushlar, bosqinchilik va talonchiliklar tarixidan iboratdir. Buni O‘rta Osiyo xalqlarining ko‘p asrlik tarixi misolida yaqqol ko‘rish mumkin. O‘tmishda O‘rta Osiyo xalqlari (o‘zbek, tojik, turkman, qirg‘iz, qoraqalpoq va b.)ning o‘zaro hamda tashqi dushmanga olib borgan qonli urushlarini aks ettiruvchi bir qancha yozma manbalar mavjud. Ana shunday manbalardan ko‘pi XIX asrda yaratilgan bo‘lib, ularda harbiy ish va uning turli sohalariga oid yuzlab so‘z va terminlar uchraydi. Ushbu maqolada ularning tarixi va ma‘nolarini qisqacha bayon qilmoqchimiz.

¹ Teacher, Andijan State Pedagogical Institute.

Описание терминов, обозначающих армию и ее подразделения в исторических трудах

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

военный термин,
слово,
письменные памятники,
оружие,
воинское звание,
армия,
войско,
война и ее виды,
значение слова,
исторический период,
историческое событие,
дата.

История всех классовых обществ наполнена рассказами о войнах, вторжениях и грабежах между государствами, что особенно наглядно демонстрируется на примере многовековой истории народов Центральной Азии. Существует несколько письменных источников, отражающих кровопролитные конфликты народов Центральной Азии, включая узбекских, таджикских, туркменских, кыргызских, каракалпакских и других. Большинство этих источников, созданных в XIX веке, содержит множество слов и терминов, связанных с военным делом и его различными аспектами. В данной статье мы кратко рассмотрим их историю и значение.

KIRISH

“Tavorixi guzida – Nusratnoma” asari tilida qo‘llangan harbiy terminlar tematik jihatdan quyidagi guruhlariga ajraladi: 1) urush va uning turlarini ifodalovchi so‘z va terminlar; 2) qo‘shin va uning qismlarini ifodalovchi terminlar; 3) harbiy tartib, strategiya va taktikaga doir so‘z va terminlar; 4) harbiy qurol-aslaha va asboblarga doir terminlar; 5) harbiy unvon va amallarni ifodalovchi terminlar. Ushbu maqolada qo‘shin va uning qismlarini ifodalovchi terminlar tarixiga to‘xtalib o‘tilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ma‘lumki, hukmron sinf boshqaruvida muntazam armiya bo‘lgan, xolos. Zaruriyat tug‘ilgan paytda esa maxsus kishilar yuborilib, shahar va qishloqlardan yangi kuch – qo‘shimcha askar to‘plangan. Davlat ixtiyoridagi armiyani qo‘shun, cherik, lashkar, navkar va askar deb nomlangan. Urush vaqtida to‘plangan askarlarni esa qora cherik deb atalgan. Doimiy armiyada xizmat qilish (navkarlik)ning muddati cheksiz bo‘lgan. [1]

TAHLIL VA NATIJALAR

Qadimgi turkiy tilga xos *cherik* so‘zi “Tavorixi guzida – Nusratnoma” asarida keng iste‘molda bo‘lgan. Masalan: *Cherik xayli cherka bog‘lasunlar. Jamshid cheriki muqobilasida yurdi. Qaro cherik yotg‘on qo‘shg‘a bordilar.*

Qo‘shun so‘zi eski o‘zbek tilida cherik so‘ziga nisbatan keyinroq qo‘llangan. Masalan: *Borcha qo‘shun bila kemaga minib.* “Tavorixi guzida – Nusratnoma” asarida arabcha va forscha *askar, lashkar, sipoh, navkar, sarboz* so‘zlari ham ancha faol qo‘llangan. Masalan: *Borsa asokir to‘blarni daryo kanorig‘a eltib. Yasovulboshi chovdar cheriki bila va sipohi bila va navkari bila va yuzboshi ota lashkari bila Dashti Qipchoqqa borib. Yig‘ib sarboz sartibu sarhang.*

Askarlar *piyoda* va *otliq* bo‘lgan. *Otliq* askarlarni *suvori* deb atalgan. Masalan: *Keladur orqadin o‘n ming suvori Piyodau suvora birla hamdast.* Jangchi ma‘nosida ba‘zan *muboriz* so‘zi qo‘llangan. Masalan: *Muborizlar boshining boshi erdi.*

Askarlarning urush vaqtida maxsus jangovar tartibda saf tortishini *yasov*, yoki *yasol* deyilgan. Masalan: *Har tarafdin cherik yasovig‘a oro berib. Muzdin o‘tub, orqasin daryo bila qal‘ag‘a qaratib yasov yasadi. Yasov yasab tog‘dek haybat bila orom*

ko'rguzdilar. Bizningcha, *yasov* turkcha bo'lib, *yasol* mo'g'ulcha bo'lishi mumkin. Ya'ni har ikkala so'z *yasa* fe'lga o'zbekcha (turkcha) *-v* hamda mo'g'ulcha *-l* affikslarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Mo'g'ul tilida *-l* affiksi orqali fe'l o'zaklaridan ot yasaladi[2].

Ba'zan asarda yuqoridagi ma'noda arabcha *saf* so'zi qo'llanadi. Masalan: *Saflarni orasta qildilar*.

Qo'shinning turli qismlarini ifodalashda *qo'sh*, *qo'l*, *dasta*, *burong'or*, *juvong'or* terminlari qo'llangan.

Qo'sh so'zi turkcha-o'zbekcha bo'lib, *armiya*, *stavka*, *batalon*, *lager*, *otryad* degan ma'nolarni anglatadi [3]. Masalan: *Qo'shdin chiqq'on kishi uch kun, to'rt kun taraddudi bisyor bila qaytib o'z qo'shin topa olmas erdi*. Shu ma'noda ba'zan *ko'ch* so'zi ham qo'llangan. Masalan: *Fahmlab bo'sqini ikki zabardast, yetushubkim ko'chiga bo'ldi payvast*.

Qo'l, *dasta* va *to'p* so'zlari o'zaro sinonim bo'lib, *otryad* degan ma'noni anglatadi. Masalan: *Umaro va sipahdorlarni o'z tumanot va qo'shunoti bila qo'l-qo'l va dasta-dasta qilib. Shag'ol mahramning dastasidin ikki kishi darajai shahodatda yetti*.

Qo'shinning o'ng tomonini *burong'or*, chap tomonini esa *juvong'or* deyilgan. Masalan: *Burong'orda muqarrar qildi, juvong'orda boshqani nomzod qildi. Otasining buronhor cheriki bila xonning juvong'orig'a urub urushur erdi*. Ba'zan shu ma'noda *chab* va *rost* so'zlari ham qo'llangan: *Sipohning chab va rostin orasta qildi*.

Belgilangan vazifasiga ko'ra qo'shin quyidagi turlarga bo'lingan: *yasovul*, *katovul*, *surdovul*, *qarovul*, *hirovlul*, *irovul*, *ilg'or*, *yazak*. Ko'rinadiki, yuqoridagi terminlarning aksariyati *-vul* affiksi bilan yasalgan. E.V.Sevortyan bu affiks turkiy tillarga mo'g'ul tilidan kirib o'zlashgan, degan fikrni aytadi[4]. Prof. A.G'ulomovning fikricha, mazkur affiks *-g'u* va *-l* formalaridan tashkil topgan[5]. Prof. E.V.Sevortyan V.Bangning fikrini keltirib, *-vul* affiksi keyingi davrlarda faollashib, *armiya* va *xon saroyidagi mansab* va *unvonni ifodalash* uchun xizmat qilgan, deydi[6]. Haqiqatan ham, *-vul* affiksi ko'pincha amal-mansabni bildiruvchi ot yasagan. Shu bilan birga u qo'shin turini anglatuvchi so'z va terminlar yasash uchun ham xizmat qilgan.

Yasovul termini mo'g'ulcha *yasa* o'zagidan hosil bo'lib, xonning qonun va buyruqlarining bajarilishini nazorat qilib boruvchi askarlar ma'nosini bildiradi[7]. Bu so'zning sinonimi *katovul* bo'lib, har ikkalasi parallel qo'llanadi: *Yasovul va katovul birla o'rtag'a olib. Yasovul so'zi tojik va rus tillariga ham kirib o'zlashgan*.

Surdovul – kishilarni askarlikka yoki biror majburiy ishga to'plash, shuningdek, o'z yurtidan ko'chirtirilgan uyliklarni kuzatib borish uchun xizmat qiladigan otryaddir. Bu termin haydamoq, surmoq ma'nosidagi *surmoq* fe'lidan yasalgan (qiyos qiling: *sur-gun/*. Masalan: *Alar izig'a surdovullar qo'yub*.

Qarovul – qo'shından oldinroq yurib, dushman kuchlari haqida ma'lumot olib keluvchi qism, kuzatuvchi otryad. Masalan: *Bir pora cherik bila qarovul yo'sinida ilgari yubordi*.

Hirovul va *irovul* so'zlari *qarovul*ning sinonimi bo'lib, ularning yasalishi bir xildir: *qarovul* o'zbekcha *qara* fe'lidan, *hirovlul* va *irovul* esa mo'g'ulcha *xara* // *xiru* fe'lidan yasalgandir[9]. Masalan: *Amirin o'zig'a taalliq sipohi bila irovul qilib ilgari yuborib erdi*.

Ilg'or termini ham qo'shinning oldingi qismi, avangard ma'nosida qo'llangan.

Masalan: *Ba'zi chovdar alomoni bila ilg'or yo'sunlug' yotib erdi*.

Yazak so'zi tojikcha bo'lib, kecha qorovuli, qo'shinning oldingi qismini kuzatib boruvchi otryad ma'nosini bildiradi[10]. Masalan: *Mo'tabar kishilardin yazak aylanturub qal'adorlig' ko'rguzdilar*.

“Tavorixi guzida – Nusratnoma” asarida yana *to'xtavul (gvardiya), tutqavul (xazinachi), tuqsavul (bayroqdor)* kabi *-vul* affiksi bilan yasalgan harbiy terminlar ham uchraydi [11]. Qarshi tomonni *dushman, yog'i, yov, adu, xusamo, muxolif* kabi so'zlar bilan atalgan.

Dushman so'zi forscha bo'lib, XIX asr o'zbek tiliga oid manbalarda ham ancha keng qo'llangan. *Yog'i* so'zi omonimik xususiyatga ega bo'lib, birinchidan, qadimgi turkiy tilda qo'llanib kelgan *dushman* ma'nosidagi turkcha so'z bo'lsa, ikkinchidan, *isyonkor, sarkash, buzg'unchi* ma'nolaridagi forscha-tojikcha so'zdir*12+. Bu so'z o'rganilayotgan asar tilida har ikkala ma'noda ham qo'llangan: *Ul viloyat ahli uch martaba yog'i bo'ldilar . Ul hazrat hamul jamoani dushman va yog'i faraz etib.*

Turkcha *yog'iy* so'zining *yov* formasi o'zbek tili tarixining so'nggi davrlarida qo'llana boshlagan bo'lib, XIX asr manbalarida ham qisman uchraydi. Masalan: *Bul qattig' yovdur. Muborizlarg'a yov kelturmayin tob* (Munis va Ogahiy. Firdavs-ul-iqbol. F.A. Sh.I, inv. № 571, 329 a).

Adu, a'do, xaom, xusamo, muxolif, ag'yor so'zlari arab tilidan kirib o'zlashgan bo'lib, *dushman* va *yog'i* so'zlari bilan sinonim sifatida qo'llangan: *Moli adu xaylig'a toroj o'lur. Muxoliflar ro'ygardon bo'lub "Lug'ati salos"da yuqoridagi sinonimlar she'riy yo'l bilan quyidagicha berilgan:*

Adu – dushman, yog'i, g'ayr, ul digar, yot,

Xalil ham xabb – suyuklu, do'st, ey zot.

Mufsil, inod ahli, tog'iy, boqiy, yog'iy so'zlari *isyonkor, sarkash, buzg'unchi* va *bo'yinsunmoqchi* degan ma'nolarda qo'llangan. Bularning dastlabki ikkitasi arabcha, qolganlari esa forscha so'zlardir. Masalan: *Tarokima mufsidlaridin yumroli xalqining orasig'a bormish erdi. Ahli inod.*

Josus so'zi razvedkachi va shpion ma'nolarida qo'llangan. Masalan: *Josuslar xabar kelturdilarkim. Qarovullar ul josusni tutub.* “Muntaxab-ul-lug'ot”da *josus* so'ziga shunday izoh berilgan: “*Josus – ahvol va axborni taravvud va justuju qilg'uchi*” (M.L, 37 a). So'ngra Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidan quyidagi baytni keltiradi:

Xabar Xisravg'a yettikim rasuli, Rasuli yo'qki, josusi fuzuli (M.L, 37 b).

Ayrim hollarda razvedkachi ma'nosida *sinchi* so'zi ham ishlatilgan.

Dushman askarlaridan qo'lga tushgan kishini *asir* va *tutsoq* deyilgan. Masalan: *Tutsoqig'a tushub, tadbir bila andin qutulg'oni.* Ba'zan tojikcha *bandi* so'zi ham ishlatilgan. Masalan: *Bir nechasi bandi bo'lub to'shti.*

Biror ma'lumot olish maqsadida *dushman* askarlaridan tiriklay qo'lga tushirib keltirilgan asirni *til* deb atalgan. Masalan: *Yigirma yigitni til tutmoq uchun daryodin o'tkazib Buxoro jonibig'a yo'lladi.*

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xullas, “Tavorixi guzida – Nusratnoma” asari tilida jami 100 dan ortiq harbiy so'z va terminlar qo'llangan bo'lib, ularning 40 tasi o'zbekcha-turkcha, 27 tasi forscha-tojikcha, 10 tasi mo'g'ulcha-turkcha so'zlardir. Qayd qilingan so'zlardan ba'zilarigina hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida qo'llanadi, xolos (*urush, jang, qo'shin, askar, yov, dushman, asir, til*) . Qolganlari esa butunlay iste'moldan chiqqan. Aksincha, ularning o'rniga hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida rus va G'arbiy Yevropa tillaridan kirib o'zlashgan yuzlab yangi harbiy terminlar qo'llanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. П.П.Иванов. Очерки по истории Средней Азии (XVI середина XIX в.). – М., 1958, 133, 161-бетлар.
2. М.Н.Орловская. Имена существительные прилагательные в современном монгольском языке. М., 1961, 30-31-бетлар.
3. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Том II, шасть I, СПб., 1899, 635-бет.
4. Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966, 238-бет.
5. А.Г.Гулямов. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке. Аффикация. АДД, Ташкент, 1955.
6. Л.Будаков. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. II том, СПб., 1871, 329-330-бетлар.
7. Фарцанги забони тожик. II том, М., 1969, 636-бет; Ф.П. Сороколетов.
8. С.Сыдыков. Монгольско-киргизские языковые параллели. Канд. дисс., Фрунзе, 1967, 149-бет; Л.Будаков, кўрсатилган асар, I том, 186-бет.
9. Фацранги забони тожик. II. М., 1969, 627-бет.
10. М.Терентьев. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Книга первая. СПб., 1875, 207-бет.
11. Древнетюркский словарь, 224-бет.